

9

ELŐSZÓK AZ ÚJSZÖVETSÉGHEZ (1522–1530)

Bevezetés

„Valóban méltó és illő volna, hogy e könyv minden előszó és idegen név nélkül adassék ki, egyedül a maga nevét és szavait viselve. Hanem mert néhány elvetemült magyarázat és előszó ezt keresztyén értelmétől olyan messzire ragadta, hogy szinte már alig tudjuk, mit jelent az evangélium és a törvény, mit az Új- vagy az Ótestamentum, így a szükség kívánja, hogy útmutatással vagy előszóval szolgáljunk, és ezáltal kanyargós tévútjaikról az együgyűeket is egyenes ösvényre vezessük, és megmutassuk nekik, mit várhatnak e könyvtől.”¹

Luther elsőnek megfogalmazott, az 1522-ben megjelent Újszövetség elé szánt program-szerű prólogusa bírálja előfutárait, kijelöli saját helyét és megfogalmazza célkitűzéseit. Világossá teszi, hogy bibliai előszók kezdettől, de legalábbis a görög kéziratoktól fogva léteztek, még ha kritikája elsősorban a Vulgatába felvett Jeromos-féle (részben általa írt, részben műveiből kivonatolt) bevezetéseket illeti is.² Éppen ezeknek a közismert és elterjedt volta késztette arra Luthert, hogy saját álláspontját közlétegye.

A szakirodalom egybehangzó ítélete szerint Luther új műfajt teremtett előszóival.³ A tartalmi összefoglalókon túl az értelmezés kérdéseivel is foglalkozott, sőt a későbbi bevezetéstudomány csirái is megjelentek nála. Az evangélium és törvény megkülönböztetésére, valamint az együgyűekre való utalással határozta meg Luther megközelítésének újdonságát: „gyűjtőpontjukban a Biblia üzenete és az olvasó állnak”

¹ WA.DB 6: 2, lásd alább xxx o. Jeromossal szemben az a fő kifogása, hogy az evangéliumból törvényt csinál. WA.DB 6: 8, lásd alább xxx o.

² SCHILD 1970. A jeromosai tudományos tradíciót a reformáció korában is ébren tartotta például Erasmusnak a görög Újszövetséghez mellékelt gazdag apparátusa: *Paraclesis, Methodus, Apologia*.

³ BORNKAMM 1995, 9–11. A különbséget jól példázzák az evangéliumok: ezek elé Luther nem szánt külön előszót, mert az evangélisták személyénél fontosabbnak tartotta az evangélium egységét, amelyről az egész Újszövetség tanúskodik. WA.DB 6: 4–10 = MLK 2: 121–125 (1522), lásd alább xxx o.; WA 10 I 1: 8–18 = MLF 5: 7–12 (1522), lásd fent xxx o.

– fogalmazta meg Heinrich Bornkamm a lutheri előszók lényegét.⁴ E két szempont a korábbi bevezetésekben nem játszott szerepet. A jeromosi prológosok részben szerzői életrajzok voltak, részben fordítói eljárásának igazolására szolgáltak: miért részesítette a héber szöveget előnyben a göröggel szemben, miért helyettesítette a bevett latin szöveget saját új fordításával.

Nemcsak a kiadók takarékoságának kell betudnunk azt, hogy a 16–17. század fordulóján a német bibliakiadásokból fokozatosan eltűntek Luther előszói,⁵ s egyedül a Római levélhez írott bevezetés tért vissza a pietista kiadásokban.⁶ A 18. század első felében ugyanis ismét népszerűségnek kezdtek örvendeni az egyes bibliai könyvekhez írt előszók, amelyek bevezetéstudományi kérdésekre ugyanúgy kitértek, mint a Luther által írottak, csak éppen többet adtak a hagyományra, mint Luther kritikus véleményére (például az Újszövetség utolsó könyveivel kapcsolatban). A lutheri előszók eredeti hangvétele ugyanúgy bántotta az orthodox, mint a pietista füleket, s a Római levél bevezetése csak azért talált az utóbbiaknál kedvezőbb elbírálásra, mert a testi-lelkiről (*fleischlich-geistlich*) szóló páli-lutheri tanítást tárgyalta részletesen – ezt elevenítette fel ugyanis némi változtatással Philipp Jacob Spener, s tette a pietista hermeneutika kiindulópontjává.⁷

Kezdetben bibliai könyvek csoportjait (próféták, bölcsességirodalom) látta el Luther egy-egy előszóval, majd fordítása folyamatos revíziója során ezeket újabbakra cserélte, kiegészítette, míg két évtized elteltével az Ószövetség történeti könyvei és az evangéliumok kivételével minden iratot külön előszó vezetett be. „A Szentíráshoz készített előszóit legjobb volna teljes teológiája rövid summázatának neveznünk” – értékeli Heinrich Bornkamm frappánsan e műfaj jelentőségét.⁸

Természetesen a lutheri teológia számára legfontosabb páli levélhez, a Rómaihoz írta Luther a legfajsúlyosabb, kompendiumszerű bevezetést. A már idézett újszövetségi előszó mellett annak párja, az egy évvel későbbi, részletesebb, kiérleltebb ószövetségi prológos érdemel megkülönböztetett figyelmet. A Zsoltárok könyve, azaz, ahogy maga fogalmazott, a „kis Biblia” elé ugyancsak mélyenszántó és irodalmi igényű gondolatokat bocsátott Luther – nem csoda, hiszen mind imádkozó hívőként, mind bibliamagyarázóként egész életében foglalkoztatta ez a gyűjtemény. „A négy előszó (ó- és újtestamentumi, Zsoltárok könyve, Római levél) négyszögével kirajzolt alapvonalak között találjuk a többi, egy-egy vagy több könyvhöz együtt írott előszót” – jelöli ki Bornkamm a sarokpontokat.⁹

⁴ BORNKAMM 1995, 11.

⁵ KÜMMEL 1970, 12; QUACK 1975.

⁶ SCHMIDT 1969. Magyarul először az 1754-es Laubáni Bibliában.

⁷ PESCHKE 1970.

⁸ BORNKAMM 1995, 8.

⁹ BORNKAMM 1995, 17.

Bámulatra méltó Luther őszintesége, amellyel bibliai előszóit írja. Nem leplezi sem tanácsstalanságát, sem kételyeit, sem fenntartásait; gyöngyeit sem tartja meg magának, hanem odaborít mindent nagykorúnak tekintett olvasója elé.

A Szentíráson belül Luther különbséget tesz abban, hogy az Krisztus (vagy Isten, a próféták, az apostolok stb.) szavait közvetíti-e, vagy tetteiről számol-e be. Számára az első a lényeges, a történeti beszámolókat csak az igehirdetés szükséges kíséreié, másodlagos jelentőségűeknek tartja. Jézusnak tehát bármily csodás körülmények között történt megjelenése nem ért fel azzal a pár szóval, amit kimondott. „Nincsen a beszédnél hatalmasabb s nemesebb dolog az emberben” – írja Luther már a zoltárokhöz megjelentetett előszavában (1528).¹⁰

Ebből a szembeállításból Luther számára fontos következtetések adódtak. A fenti kritérium alapján mérlegeli a kanonikus könyveket, s állítja fel – számunkra meglehetősen érveléssel – sajátos értékrendjét:

„Mert a cselekedetek nem használnak; beszédei azonban életet adnak, ezt [Krisztus] maga is mondja. Mivel János evangéliuma Krisztusnak kevés cselekedetét, ám annál több prédikációját megírja, a három evangélista ellenben sok szót veszteséget a cselekedetekre és keveset a beszédekre, János evangéliuma az egy, gyengéden szóló, igaz Főevangélium, amelyet a másik három előtt sok arasszal előbbre és magasabbra kell tartanunk. Amint Szent Pál és Péter levelei is jóval előbbre valók Máté, Márk és Lukács evangéliumánál.”¹¹

Az Apostolok cselekedeteivel kapcsolatban is arra figyelmeztet, hogy olvasásakor ne a történeti szálra, hanem az apostoli igehirdetésre figyeljünk, hisz „ennélfogva e könyvet Szent Pál leveleinek magyarázatául is tarthatnánk” – summázza gondolatmenetét.¹²

Luther a zoltárokat is ugyanebből a megfontolásból helyezi a szentekről szóló legendák fölé. Ez az értékelés áll egyik sarkított asztali kijelentése mögött is (1532): „Az egyházban a zoltárokat, János evangéliumát és Pált kellene prédikálni, az egyszerű ember számára pedig maradna Máté evangéliuma.”¹³

Mivel magyarázható Luther fenti, meglepően ható gondolkodásmódja? Egy okot a reformátor maga is említ a prófétai könyvek előszavában, mégpedig azt, hogy a hagyományozás törvényszerűségei folytán az a történeti valóság, amelyben a Biblia szereplői éltek, ismeretlen marad számunkra, csak szavaik juthatnak el hozzánk tisztán. A szó

¹⁰ WA.DB 10 l: 100 = MLK 2: 52 (1528), lásd alább xxx o.

¹¹ WA.DB 6: 10 = MLK 2: 126 (1522–1537), lásd alább xxx o. Vö. REUSS 1992, 399–400.

¹² WA.DB 6: 414 = MLK 2: 127 (1533), lásd alább xxx o.

¹³ WA.TR 2823. sz.; hasonlóan 790. sz.

időtállóbb, mint a tett!¹⁴ Ettől az okfejtésből eljuthatunk egy másik, mélyebben fekvő, meghatározóbb tényezőig, nevezetesen ahhoz, hogy Luther a Szentlélek munkáját, az inspirációt nem a szentíró feladatához, a lejegyzéshez kapcsolja, hanem a Szentírásban megörökített szóbeli, próféta/apostoli igehirdetéshez. A hangsúly a beszélő személyen van, ahogy az evangélium a *Schmalkaldeni cikkek*ben is hirdetett ige.¹⁵

Az újszövetségi kánon esetében Luther képtelen volt elnézni a számára problematikus iratok fölött, olyannyira, hogy a levelek hagyományozott sorrendjén is változtatva a német Biblia végére, mintegy a számpadba utalta azokat a könyveket, amelyek elégedetlenséget váltottak ki belőle.

Az újszövetségi iratokban Luther azt vizsgálta, hogy apostoliak-e vagy nem. Az „apostoli” jelző azonban nem apostoli eredetet jelent itt (mint az egyházatyák számára), hanem apostoli jelleget, apostoli tartalmat. A szerzőség kérdése itt másodlagos, ehelyett a könyv üzenete lép az előtérbe, a formális tekintélyt a mondottak súlya és belső hitele váltja föl.

„Az apostolok valódi hivatala azonban az, hogy Krisztus szenvedését, feltámadását és hivatalát hirdessék, s a hitnek alapot építsenek ezekből, amint ő maga megjelenti [Jn 15,27]: »De ti is bizonyosságot tesztek rólam.« Ebben pedig minden valóban szent könyv megegyezik, mert ezek egytől egyig Krisztusról prédikálnak és tanítanak [*treiben*]. S minden tanítás igazi próbaköve, ha megvizsgáljuk, beszél-e Krisztusról avagy sem [*ob sie Christum treiben oder nicht*], mert az írásk mind Krisztusról adnak hírt, s Szent Pál is egyedül Krisztust akarja ismerni. Nem apostoli tanítás az, amelyik Krisztusról nem ejt szót, még ha Szent Péter vagy Szent Pál tanítaná is. Ellenben mindaz, ami Krisztust hirdeti, apostoli tanítás, még ha Júdás, Annás, Pilátus vagy Heródes szájából származnék is.”¹⁶

Meghökentő ezekben a sorokban, hogy Luther a *was Christum treibet* maximát az elterjedt közvélekedéssel ellentétben nem az ószövetségi tanúságtétel mércéjéül alkalmazza, hanem ugyanebből az elvből kiindulva éppen újszövetségi iratok fölött gyakorol kritikát. Mi sem bizonyítja szebben Luther felfogásában a két szövetség egységét, hogy ugyanazzal a mércével méri, ugyanazon az alapon ítéli meg az ó- és az újszövetségi könyveket.

Az a bizonyos „evangélium”, amely az írásmagyarázatban segítségünkre van, pon-

¹⁴ „Ezt az okozza, hogy a történeti valóság s a próféták tettei már nem láthatóak, s csak szavaik s a róluk szóló históriák maradtak fenn.” WA.DB 11 l: 2 = MLK 2: 63 (1532), lásd alább xxx o.

¹⁵ BSLK 449 = KK 2: 36; Vö. REUSS 1993, 40–41.

¹⁶ WA.DB 7: 384 = MLK 2: 158 (1522), lásd alább xxx o. Hasonlóan ugyanekkor: WA.DB 7: 404 = MLK 2: 160, lásd alább xxx o.

tosabb megjelöléssel a páli krisztológia, hisz Luther szerint a Római levél „magától oly ragyogó fényesség, hogy szinte elegendő volna az egész evangéliumot megvilágítani”.¹⁷

Az „apostoli” (és szinonimáját, az „evangéliumi”) jelzőt használja Luther ebben az értelemben ott, ahol felismeri a keresztről szóló igehirdetést, s amely könyvekből hiányolja ezt, azoktól az apostoliságot is elvitatja.¹⁸ A hagyományos kánonon belül – annak kereteit érintetlenül hagyva – ily módon lehetőség nyílik egy szűkebb kör megvonására, amelybe az „apostoli” könyvek tartoznak, míg az azon kívül maradók (legyenek bár kanonikusak és szentek) csupán másodlagos fontosságúak. Az Újszövetség előszavában így olvasható ez az értékelés:

„János evangéliuma és Szent Pál levelei, legfőképpen a rómaiakhoz írt, és Szent Péter első levele e könyvek magja és veleje; ezért illő, hogy ezeket tartsuk legelőbbre... Summa, Szent János evangéliuma és első levele, Szent Pál levelei, kiváltképpen a galáciaiakhoz, efesusiakhoz és rómaiakhoz írottak azok a könyvek, amelyek megmutatják neked Krisztust [*Christum zeigen*] és megtanítanak mindarra, amit hasznos és üdvös ismerned.”¹⁹

Az utolsó helyre szoruló négy irat közül a Zsidókhöz írt levélben találja Luther a legkevesebb kifogásolnivalót. Hogy szerzője nem apostol, nem zavarja őt; két kérdésben ugyan „az evangéliumok s Szent Pál levelei ellenére szól”, mégse „nyugtalanítson azért, hogy pozdorja, szalma vagy széna került sorai közé, hanem ékes tanítását nagy tisztelettel fogadjuk; miközben tudjuk, hogy az apostoli levelekkel némely dolgokban nem vethetjük össze” – biztat Luther a levélhez írt bevezetésében.²⁰

A Jakab-levéllel szembeni kételyeinek Luther korábban már *Az egyház babiloni fogságáról* című művében is hangot adott,²¹ ezek után nem meglepő, hogy a német Újszövetségben két évvel később a szűkebb körrel szembeállítva „szalmával béleltnek” nevezi, amely „az evangélium természetéből semmit sem mutat”.²² Ez a sommás ítélet

¹⁷ WA.DB 7: 2 = MLK 2: 129 (1522), lásd alább xxx o.

¹⁸ Apostoliak János levelei: WA.DB 7: 326 = MLK 2: 156 (1522), lásd alább xxx o.; evangéliumi a Genezis: WA.DB 8: 12 = MLK 2: 35 (1523), lásd alább xxx o.; e jelzők tagadott alakját viszont az Újszövetség vonatkozásában: WA.DB 6: 10; 7: 384; 404 = MLK 2: 126, 158, 160 (1522), lásd alább xx o.

¹⁹ WA.DB 6: 10 = MLK 2: 125k (1522–1537), lásd alább xxx o. Vö. REUSS 1992, 399–400.

²⁰ WA.DB 7: 344 = MLK 2: 157 (1522), lásd alább xxx o.

²¹ „Nem akarok én itt arra utalni, hogy ez a levél Jakab apostoltól nem származhatott, s nem is méltó arra, hogy az apostoli szellemmel összeköttetésbe hozzák, amint ezt sokan közülük oly nagy biznysággal állítják.” WA 6: 568 = LM 2: 228. Lásd LVM 2. köt.

²² WA.DB 6: 10 = MLK 2: 126 (1522–1537), lásd alább xxx o. A Jakab-levéllel szembeni fenntartásait (főleg Ábrahám alakjának beállítása miatt) Luther mindvégig hangoztatja: WA.TR 5443. sz. (1542), vö. KÜMMEL 1970, 17–19; REUSS 1992, 400. Júdás levelét mint 2Pt kivonatát egyszerűen csak fölöslegesnek (*unnötig, inutilis*) tartja. Lásd alább xxx o.

a német Biblia kiadásában csak 1537-ig található, ekkortól Luther előszavából elhagyja az apostoli könyvek szűkebb körét megvonó részt, s más helyeken is tompítja a Jakab-levél kritikáját.

Luther nézeteinek hasonló változásáról tanúskodik a Jelenések könyvéhez írott előszók sorsa. 1522-ben még a könyv inspirált voltát is kétségbe vonja, s lesújtóan nyilatkozik a prófétai látomásokról:

„Végül gondolkozzék róla mindenki lelke szerint, az én lelkem nem férközhetett közel hozzá, s ez nekem elég ok arra, hogy ne tartsam nagyra, mert Krisztusról nem tanít és nem ismeri őt, ami pedig az apostolok első dolga volna az Írás szerint [ApCsel 1,8]: »És lesztek nékem tanúim.« Magam inkább ama könyvek mellett maradok, amelyek Krisztust tiszta viláossággal mutatják.”²³

1530-tól kezdve viszont Luther az Antikrisztus alakjában a pápaságot s János vízióiban az egyház történetét véli felismerni, s a korábban oly kevésre értékelt könyvnek már hosszú, aprólékos magyarázatokba belemenő előszót, valamint több aktualizáló széljegyzetet szentel. Azon, hogy az 1520-as évek hadakozásai közepette Luther szemlélete egyre inkább apokaliptikussá vált, nincs mit csodálkozni. Sokkal nehezebben magyarázható azonban az a váltás, hogy az apostoliság kritériumát fokozatosan elejtve Luther végső soron rehabilitálja a négy vitatott tekintélyű újszövetségi iratot.²⁴ Győzött volna a formális tekintély a tartalommal szemben támasztott igény felett? Luther teológiájának kezdeti krisztológiai meghatározottságát felváltotta volna az ekkleziológiai tájékozódás? Az ok ennél jóval egyszerűbb és konkrétabb. A Jelenések könyve új értelmezésének a kialakulása összefügg Dániel könyvének német fordításával, amely ugyancsak 1530-ban jelent meg.²⁵ Míg Luther Dániel álomfejtésében a világtörténet fordulatait vélte felfedezni,²⁶ közben nyitottabbá vált arra, hogy a jánosi látomásokat a keresztény egyház történetére vonatkoztassa.²⁷ Tegyük hozzá: mind a Dániel-értelmezés, mind az apokalipszis-magyarázat

²³ WA.DB 7: 404 = MLK 2: 161 (1522), lásd alább xxx o. Vö. KÜMMEL 1970, 19–20. A Jelenések könyve nem is prófétai! Olvasása mindazonáltal nem árt, csak olyan, mintha nem is lenne.

²⁴ Julius Köstlin Luther magatartásának folyamatosságát hangsúlyozza (KÖSTLIN 567). A reformátor önmaga nyilvánvalóan nem tulajdonított akkora jelentőséget egyes kijelentéseinek, ahogy ezt az utókor tette. Jó példát kínál erre a Zsidó levél magyarázata (1517–1518) ellentmondó megállapításaival Pál szerzőségének kérdésében: WA 57/3: 10; 91.

²⁵ MLK 2: 85–96, lásd alább xxx o. Vö. BORNKAMM 1995, 24–26.

²⁶ MLK 2: 85–96. Lásd például a német-római császárságról szóló részt: WA.DB 11 II: 6 = MLK 2: 87, lásd alább xxx o. Vö. BORNKAMM 1995, 24–25.

²⁷ MLK 2: 161–170. A három békát (Jel 16,13) például így értelmezi: „A szofisták ezek a békák, Fabri, Eck és Emser stb., akik nagy hanggal kuruttyolnak az Evangélium ellen, de hiába ugrándoznak, ettől ugyan békák maradnak.” (WA.DB 7: 416 = MLK 2: 167). Bornkamm hangsúlyozza (BORNKAMM 1995, 24), hogy Luther

fokozatosan bővült és színesedett, a pápának a babiloni paráznaként való aprólékos bemutatásáig még hosszú éveket kell várni!

Luther Újszövetség-fordításának hatása már az 1520-as évektől kezdve felfedezhető a magyarországi német polgárság körében: a Biblia fordulatait egyre gyakrabban már az ő nyelvén idézik.²⁸ Magyar nyelvterületen elsőként Sylvester János 1541-ben Újszigeten megjelent Újtestamentumában lehet kimutatni a Luther-fordítás ismeretét, jóllehet Sylvester wittenbergi diáktársához és sárvári kollégájához, Dévai Mátýáshoz hasonlóan nemigen beszélt németül. Az Újtestamentumhoz kapcsolt szómagyarázataiban Sylvester megemlíti, hogy a tékozló fiú történetében szereplő disznóeledelt (Lk 15,16) „az nímetek serseprűnek fordították”.²⁹ Ezt az adatot a magyar fordító ha nem is kizárólag, de leginkább Luther Bibliájából meríthette. A Luther-recepciót valószínűsítő másik adatként Sólyom Jenő a Római levél summáját idézi Sylvester művéből, amelyben ugyanolyan hangsúlyosan szerepel a „csak” szócska, mint Luther Róm 3,28-fordításában a sokat támadott *allein* kiegészítés:

„[A Római levél] fő értelme ez, hogy minden nípek, akár zsidó nemből valók legyenek s akár pogány nemből valók, **csak** az Krisztusban való hűtnek általa nyerjik meg az Úr Isten előtt való megigazulást. Azaz, az Úr Istennek irgalmasságából üdvözüljenek, nem az ő érdemeiből, de mely irgalmasságot sem meg nem foghatnák, sem meg nem nyerhetnék, hanem **csak** az hűtnek általa.”³⁰

A lutheri bevezetésekből sokáig csak a Római levélhez írott volt magyarul olvasható a Szeniczei Bárány György (1682–1757), fia, Szeniczei Bárány János (1716–1758) és Sartoris János (1695–1756) által fordított, úgynevezett Laubáni Bibliában („1754” [1758]), ennek is csak az első, a páli teológia fogalmait magyarázó része, a levél tartalmi összefoglalója nélkül.³¹ Az újszövetségi előszóból Endreffy Zoltán (1944–2005) fordított le Veöreös Imre (1914–1999) jegyzeteivel az 1983-as Luther-évben egy hosszabb részletet a *Diakonia* folyóirat számára.

Luther bibliai előszói (Heinrich Bornkamm csaknem teljes válogatását követve) 1995-ben jelentek meg magyarul Szita Szilvia fordításában a Magyarországi Luther Szövetség *Magyar Luther Könyvek* című sorozatának 2. köteteként. Kiadásunk ennek a fordításnak

ebben az előszóban sem adta föl a könyv apostoli jellegével szembeni kételyeit, s saját magyarázatának érvényességéről sincs meggyőződve (WA.DB 7: 406–408 = MLK 2: 162). Mégis ez az előszó került bele a haláláig megjelent kiadásokba!

²⁸ Vö. SCHULLERUS 1923–1928.

²⁹ ZVARA 2003, 52. BALÁZS János 1958, 257–258.

³⁰ RMNy 49. sz. Fol. ff1v. Idézi: SÓLYOM 1933 [1996], 112. Kiemelés: CsZ. Lásd alább xxx o.

³¹ Vö. SCHMIDT 1969.

néhány helyen javított szöveget hozza, kiegészítve egyetlen rövid, Csepregi Zoltán által fordított előbeszéddel.

Az előszókat, azoktól az esetektől eltekintve, amikor két változatot, illetve lényeges változtatást találtunk, legtöbbször első formájukban közöljük; csupán alkalmanként vettük át hallgatólagosan Luther néhány későbbi javítását (a WA szinopszisban közli az első és az utolsó, 1545-ös változatot, a mi alapszövegünk a páros oldalakon olvasható). Szita Szilvia stílári okokból a revideált Károlyi-fordítás szókincsét követi, a Bibliát e szerint idézi, Ó- és Újszövetség helyett tudatos archaizálással testamentumokról beszél; fordítói szándékát – noha eltért kiadásunk általános elveitől – tiszteletben tartottuk, ezzel is adózva nyelvi teljesítményének.

Első kiadás

Das Neue Testa=||ment Deütsch. Vuittemberg.|| [Melchior Lotter d. J., Lukas Cranach d. Ä., Christian Döring, September 1522]. 2°. VD 16. B 4318.

Eredeti nyelvű kiadások

WA.DB 6–7. köt.; Mü³ 6: 80–119, 443–448; StA 1: (388–390) 391–413; LD² 5: 37–69; Calwer 9: 11–18; Heinrich BORNKAMM (Hg.): *Luthers Vorreden zur Bibel*. Furche, Hamburg, 1967. = Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, ³1989. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 1550.)

Idegen nyelvű irodalom

LW 35: (225–232) 355–411; LULL 112–117; KÜMMEL 1968; QUACK 1975; BEUTEL 2001; REU 2003; ARMBRUSTER 2005.

Magyar nyelvű kiadások

[SZENICZEI BÁRÁNY György – SZENICZEI BÁRÁNY János – SARTORIS János:] A mi Urunk Jesus Kristusnak uj testamentoma most görög nyelvből ujonnan magyarrá fordittatott, és némelly világosabb értelemre s lelki épületre szolgáló magyarázatokkal, és jegyzésekkel: azon kívül, minden könyv és levél eleibe tététt hasznos út-mutatással, és közönséges elől-járó beszéddel kibotsáttatott. 8°. „Lauban: Schill, 1754” [Jauer: Müller, 1758], 709–716.
LUTHER Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995. 121–170. (MLK 2.)
LUTHER Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Ford. Szita Szilvia. Luther Kiadó – Magyarországi Luther Szövetség. Budapest, ²2010, 118–164. (MLK 2.)

Magyar nyelvű irodalom

FRIEDENTHAL 1973, 366–378 [⁴1996]; ENDREFFY–VEÖREÖS 1983; REUSS 1992 = In: *Újra-kezdés* 27–38; REUSS 1993; TÓTH 1994; FABINY Tibor 1995 = ²2010; BORNKAMM 1995 = ²2010; FABINY Tamás 1995; HAFENSCHER 1995; CSEPREGI 1996; EBELING 1997, 126–127; ZVARA 2003; GRITSCH 2006, 137–161; CSERBIK – TONHAIZER 2008, 33–51; MIKESY 2008; GÁBORJÁNI SZABÓ 2008; FABINY Tibor 2008 = In: FABINY Tibor 2009, 124–137; ITTZÉS 2009; KŐHÁTI–PETRI 2011.